

CORALUL LUTHERAN. PRIVIRE DE ANSAMBLU ÎNTRE ALTE TIPURI DE CORALE

Drd. ANAMARIA LUPU

Universitatea Națională de Muzică București

Anamaria LUPU în prezent este studentă în primul an la Doctorat Științific în cadrul Universității Naționale de Muzică din București și totodată cadru didactic titular definitiv al Colegiului Național de Arte „Dinu Lipatti”. Cu o bogată activitate în *mass-media* timp de aproape un deceniu, ca producător și realizator de emisiuni TV și Radio, la Speranța TV și Radio Vocea Speranței, autoarea a avut ocazia să modereze propriile sale emisiuni de muzică, sub genericul „Amadeus”, la care au participat numeroși invitați de prestigiu din lumea culturală muzicală românească.

REZUMAT

Protestantismul secolului al XVI-lea a marcat întreaga istorie a culturii și civilizației, așadar implicit și istoria muzicii, cel puțin pe plan european. Prezentarea *Coralul lutheran, privire de ansamblu între alte tipuri de corale* încearcă să surprindă succint contextul apariției coralului în Reformă, care au fost cele mai reprezentative forme muzicale care s-au dezvoltat având la bază coralul, dar și câteva repere de bază ce descriu coralul protestant. Coralul reflectă o varietate de stiluri muzicale, pornind de la *cantus firmus*-ul medieval și cântecele meistersingerilor de secol XVI, până la liedul epocii baroce acompaniat de *continuo*. Într-un sens mai larg, coralul se poate referi la două tipuri de cântări corale religioase: (1) *cantus coralis* – cântul liturgic romano-catolic; (2) imnurile lutherane din tradiția german-evanghelică. Pentru primii 200 de ani de la Reformă, coralul a oferit materie primă pentru o largă varietate de compoziții muzicale, printre care se includ *coralul preludiu*, *coralul motet*, *coralul cantată*, *coralul fugă*, *coralul partită*, *coralul fantezie*, *coralul missa*, *coralul variațional*, *coralul figurativ* sau *coralul concert*. Promovarea coralului (denumit pentru început fie *Kirchenlied*, fie *geistliches Lied*, fie *geistliches Gesang*) prin Luther și colegii săi a reprezentat un pas de o importanță fundamentală pentru istoria muzicii bisericești.

Cuvinte cheie: coralul lutheran, coralul protestant, reforma lutherană, imn lutheran, Martin Luther, protestantism.

La 500 de ani de la Reformă, încă ecourile ei se mai aud cu vibrații puternice în ceea ce privește perspectiva unei mentalități novatoare atât pe plan ideologic, cât și pe plan artistic. Înaintași de marcă precum John Wycliffe (1320-1384) – cu urmașii săi cunoscuți sub numele de lolarzi; Jan Huss (1369-1415) – cu mișcarea husită; mișcarea de rezistență valdenză (1173) din văile Piemontului

din nordul Italiei – cu fondatorul ei Peter Waldo și asimilată ulterior de mișcarea protestantă Calvină, toți au favorizat apariția lui Martin Luther în această traiectorie a creșterii și evoluției creștinismului către o nouă viziune, mai personală, mai asumată, mai eliberată de formalism și dogmatic.

Muzica nu putea să aibă decât un traiect comun de metamorfozare atât pe plan religios, cât și pe plan laic, ambele fiind întrepătrunse în influențe, cel puțin pe plan european. În acest spațiu geografic, muzica laică a fost încă de la început strâns legată de cea religioasă, compozitorii scriind aproape invariabil lucrări laice și religioase deopotrivă.

Până la *coralul lutheran* – această chintesență a manifestului protestant exprimat prin muzică – arta sunetelor a parcurs drumul ramificat al cântului bizantin și al *cantus planus*-ului gregorian, ulterior prelucrat în Ars Antiqua și adus la măreția lui de prim rang, pășește cu îndrăzneală în lumea Ars Novei, cu amplele influențe din arta trubadurilor, truverilor, meistersingerilor și minnesingerilor, până la descătușarea pe care o resimte în Renaștere, odată cu inventarea de noi instrumente și perfecționarea celor deja de mult uzitate și, nu în ultimul rând, cu apariția tiparului lui Gutenberg, care va facilita propagarea artei sonore în formă scrisă, tipărită. Această evoluție însumează totodată și trecerea de la modal către tonal, de la valori ample în măsurarea duratelor, până la diviziuni ale timpilor mult îmbunătățite, care valorificau valori din ce în ce mai scurte ale timpilor.

Termenul de *coral* desemnează imnul congregațional din serviciul liturgic al Bisericii Protestante germane¹. Conține elemente stilistice și de formă potrivite scopului său orientat spre mulțimea enoriașilor: limbaj simplu, vers metric cu rimă, formă strofică a muzicii și a textului și o melodie ușor de intonat.

Potrivit lui Gérard Denizeau², coralul protestant pune bazele tradiției muzicale lutherane, istoria lui începând cu secolul al XVI-lea, însă înflorirea genului are loc în secolul al XVII-lea, cu ajutorul compozitorilor Johann Adam Reinken (1623-1722), Dietrich Buxtehude (1637-1707), Johann Pachelbel (1653-1706), Martin Luther (1483-1546), Johann Crüger (1598-1662), Alexander Agricola (1445-1506) și alții care își folosesc toată știința polifonică pentru a-l integra în cultul religios. Apogeul încorporării coralului protestant în muzica savantă este atins în creația lui Johann Sebastian Bach (1685-1750) în prima jumătate a secolului al XVIII-lea. Procedeele sunt continuate și de Felix Mendelssohn-Bartholdy (1809-1847), César Franck (1822-1890) și Johannes Brahms (1833-1897), care introduc melodii lutherane în oratoriu, simfonie sau operă.

¹ Robert Marshall; Robin Leaver, "Chorale",

<http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/05652>, accesat la 5 decembrie 2017.

² Gérard Denizeau, *apud* Claudia Pop, *Martin Luther – eroul preot. Coralul protestant*, în: „Sesiuni de comunicări științifice”, Editura Universității „Transilvania”, Brașov, 2007, p. 405.

Pentru primii 200 de ani de la Reformă, coralul a oferit materie primă pentru o largă varietate de compoziții muzicale, printre care se includ *coralul preludiu*, *coralul motet*, *coralul cantată*, *coralul fugă*, *coralul partită*, *coralul fantezie*, *coralul missa*, *coralul variațional*, *coralul figurativ*, *coralul concert*, pe care le vom detalia puțin mai târziu.

În primele decade ale Reformei, Martin Luther și contemporanii săi se refereau la structurile individuale din genul congregațional proaspăt reformat al imnurilor vernaculare, folosind termeni precum *geistliche Lieder* (cântece spirituale), *Psalmen* (psalmi), sau *christliche Lieder* (cântece creștine). Înspre final de secol XVI, termenul *coral*, care în mod tradițional desemna melodia latină din *cantus firmus*-ul gregorian, a început să se aplice imnurilor bisericești cântate în limba națională. Aceasta s-a petrecut, probabil, pe de-o parte pentru că intonarea congregațională în timpul lui Luther era condusă de monofonicul *chorus choralis* (diferit de polifonicul *chorus musicus*, sau *figuralis*) și, pe de altă parte, pentru că în serviciul religios protestant congregația și cântarea imnurilor au primit importanța și simbolistica liturgică ocupată în serviciul religios Romano-catolic (*chorus choralis*) de către cor și cântările latine (*gregorianischer Choral*)¹.

În Germania modernă, termenul de *coral* se referă la armonie sau la simpla organizare melodică, în timp ce *Kirchenlied* (imn) cuprinde în mod uzual atât textul cât și melodia cântării. În terminologia obișnuită nouă astăzi, termenul se aplică deopotrivă imnului în integralitate (muzică și text), dar și structurii armonice a unei melodii. O practică comună pentru secolele al XVII-lea și al XVIII-lea utiliza termenul pentru a se referi la simpla armonizare a unui imn german, cum ar fi de exemplu *coralele lui Bach* sau coralul pe 4 voci.

În colecția *New Grove Dictionary* găsim o tipologizare a diferitelor forme de coral care s-au dezvoltat pornind de la aceeași rădăcină, realizată de Robert L. Marshall alături de alți autori, pe care o vom prezenta mai jos:

- *Monodia corală*² – o compoziție sacră bazată pe un text al unui coral german și scrisă în stilul expresiv declamatoriu al madrigalului concertant italian din prima jumătate a secolului al XVII-lea; aceasta se deosebește de *Coralul concertant* (ger. *Choralkonzert*), din aceeași perioadă, prin faptul că nu face uz în mod vizibil de melodia coralului tradițional. Johann Hermann Schein (1586-1630) și Heinrich Schütz (1585-1672) au inclus astfel de corale în culegerile lor de Concerte religioase (ger. *geistliche Konzerte*).
- *Coralul concertant* (ger. *Choralkonzert*)³ – ca subcategorie a *concertului sacru* (ger. *geistliches Konzert*), s-a dezvoltat în prima jumătate a secolului al XVII-lea,

¹ Robert Marshall; Robin Leaver, "Chorale", *op. cit.*

² Robert Marshall, "Chorale monody", <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05654>, accesat la 9 octombrie 2018.

³ Robert Marshall, "Chorale concerto [chorale concertato] (ger. *Choralkonzert*)", <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05658>, accesat la 9 octombrie 2018.

având la bază un coral german și fiind pus pe note pentru una sau mai multe voci și bas continuu; putea conține de asemenea și anumite porțiuni instrumentale obligate. În funcție de dimensiunea ansamblului atribuit, coralul concertant se împărțea în două categorii: de mari dimensiuni, pentru două sau mai multe coruri vocale sau ansambluri instrumentale, între 1600-1620 valorificat de Giovanni Gabrieli (1557-1612), și pentru distribuții mai restrânse, cum ar fi una sau două voci și bas continuu, din care au rezultat micile *concerte eclesiastice* ale lui Lodovico Grossi da Viadana (1560-1627). Găsim compoziții de gen și în creația lui Michael Praetorius (1571-1621), Johann Schein și Samuel Scheidt (1587-1654).

- *Coralul fugă* (ger. *Choralfuge*)¹ – o lucrare scrisă pentru orgă, în care prima voce și ocazional primele două voci ale coralului sunt tratate drept subiecte de fugă. Johann Christoph Bach (1642-1703) și Johann Pachelbel (1653-1706) au compus în acest gen a cărui funcționalitate, la fel ca în cazul *coralului preludiu*, era să introducă momentul cântării congregaționale. Sinonimul lui este *coralul ricercar*.

- *Coralul ricercar*² – un gen pentru orgă asemănător *coralului motet*, deosebit de popular în secolul al XVII-lea, în care fiecare voce a unui coral german era prezentată imitativ în stil de fugă, la care se putea adăuga o figurație ornamentală la instrumentele cu claviatură. Mai este cunoscut și sub denumirea de *coral canzona*, *coral motet* și *coral fantezie*. Dintre compozitorii care au scris în acest gen îi amintim pe Michael Praetorius și pe Samuel Scheidt.

- *Coralul pentru orgă*³ – o compoziție pentru orgă bazată pe o melodie tradițională de coral protestant german.

- *Coralul partită*⁴ – începând cu secolul al XVIII-lea termenii de *coral variațional* și *coral partită* au fost folosiți intersanjabil, reprezentând un set de variațiuni pornind de la un coral. Spre final de secol XVII, Pachelbel și alți muzicieni germani prelucrează genul într-un mod diferit de cel al predecesorilor, folosind principii structurale asociate până atunci variațiunilor bazate pe dansuri și cântece seculare; fiecare variațiune va păstra proporțiile inițiale și valorile ritmice, rămânând în spectrul armonic de la început până la sfârșit.

- *Coralul preludiu* (ger. *Choralvorspiel*)⁵ – așa cum s-a mai amintit, este o secțiune introductivă de mici dimensiuni. Ca gen de sine stătător s-a dezvoltat abia începând cu mijlocul secolului al XVII-lea, cu precădere prin creația lui

¹ Robert Marshall, „Chorale fugue (ger. *Choralfuge*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05656>, accesat la 9 octombrie 2018.

² Robert Marshall, „Chorale ricercare”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05662>, accesat la 9 octombrie 2018.

³ Robert Marshall, „Organ chorale”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.20432>, accesat la 9 octombrie 2018.

⁴ Robert Marshall, „Chorale partita”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05660>, accesat la 9 octombrie 2018.

⁵ Robert Marshall, „Chorale prelude (ger. *Choralvorspiel*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05661>, accesat la 9 octombrie 2018.

Dietrich Buxtehude (1637-1707) și a altor compozitori nord-germani. Melodia corală, de cele mai multe ori ornamentată expresiv, este însoțită de obicei de un acompaniament polifonic fără niciun interludiu care să separe frazele individuale ale coralelor. Culminația sa a fost atinsă prin cele 46 de corale preludiu scrise de Johann Sebastian Bach și adunate în culegerea *Orgelbüchlein* între 1708-1717, în perioada în care acesta a fost numit organist la Curtea ducală de la Weimar. În secolele XIX și XX, coralul preludiu a continuat să fie cultivat și de alți compozitori, ca Johannes Brahms (1833-1897), Max Reger (1873-1916), Hugo Distler (1908-1942) și Ernst Pepping (1901-1981).

- *Coralul cantată* (ger. *Choralkantate*)¹ – o compoziție scrisă pentru un ansamblu vocal-instrumental, împărțită în secțiuni distincte și relativ independente, dintre care două sau mai multe sunt bazate pe textul, dar și pe melodia unui coral protestant german. Coralul cantată s-a dezvoltat din *coralul concertant* intens prelucrat ca gen de Scheidt și de alți compozitori între 1650-1750 în nordul și centrul Germaniei. Astfel că la final de secol XVII întâlnim două tipuri ale acestui gen: coralul cantată „pur”, în care toate mișcărilor au la bază strofele unui singur coral, și coralul cantată „mixt”, în care prima, ultima și cel mult mișcarea de mijloc au ca suport un coral protestant, în timp ce restul părților sunt prelucrări ale altor texte. Un al treilea tip de coral cantată apare în 1720, când Bach introduce *coralul cantată parafrază*, în care mișcărilor interioare, structurate ca arii și recitative, sunt bazate pe o parafrază poetică a strofelor din interiorul coralului, în timp ce secțiunile extreme păstrează textul original și melodia din prima și ultima strofă a coralului.

- *Coralul fantezie* (ger. *Choralfantasie*)² – în sensul cel mai generalist, această specie de coral cuprinde orice compoziție de mari dimensiuni scrisă pentru orgă care are la bază un coral protestant. Heinrich Scheidemann (1595-1663), Franz Tunder (1614-1667) și Dietrich Buxtehude au dedicat acestui gen numeroase lucrări, cu toate că termenul în sine a fost extrem de rar folosit de către compozitori. Bach, spre exemplu, a folosit termenul de *fantezie* în timpul perioadei de la Weimar pentru o mare varietate de tipuri de corale complet diferite unele de altele, în schimb în perioada petrecută la Leipzig a restrâns termenul, păstrându-l doar în cazul creațiilor de mari dimensiuni în care coralul era prezent drept *cantus firmus* la bas. În final de secol XIX, prezent în muzica lui Max Reger, coralul fantezie a devenit o compoziție rapsodică pentru orgă, cu dimensiuni monumentale, ce are la bază o melodie de coral.

¹ Robert Marshall, „Chorale cantata (ger. *Choralkantate*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05653>, accesat la 9 octombrie 2018.

² Robert Marshall, „Chorale fantasia (ger. *Choralfantasie*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05655>, accesat la 9 octombrie 2018.

- *Coralul missa*¹ – o compoziție ciclică bazată în totalitate sau doar parțial pe corale lutherane derivate din secțiunea *ordinarium* a missei. În 1526, Luther a adus o alternativă la missa catolică prin *missa germană*, iar în secolul XX acest gen este regăsit în creațiile lui Ernst Pepping și Hugo Distler.
- *Coralul variațional*² – compus în general pentru orgă, acest gen prezintă o serie de compoziții sau secțiuni componistice în care aceeași melodie corală e prezentată în mod repetat, de fiecare dată având alt aranjament polifonic. Jan Pieterszoon Sweelinck (1562-1621), Samuel Scheidt și Heinrich Scheidemann (1595-1663) au cultivat coralul variațional în prima parte a secolului al XVII-lea. Începând cu secolul al XVIII-lea, termenul a fost folosit interschimbabil cu o altă variantă de coral, *coralul partită*, iar distincțiile dintre cele două genuri au dispărut treptat.
- *Coral figurativ*³ – un coral pentru orgă, sau *coral preludiu*, în care o figură distinctivă sau motiv este exploatat într-o secțiune contrapunctică sau alta de-a lungul piesei, de regulă sub *cantus firmus*, însă nu în mod evident derivat din acesta. Termenul a fost folosit pentru un tip de coral pentru orgă regăsit, spre exemplu, în *Orgelbüchlein* (1713-1715) de Johann Sebastian Bach, deși pentru sute de ani compozitorii și-au bazat acompaniamentul pentru orgă pe un motiv continuu extras din melodii de coral. În acest sens, *Orgelbüchlein* constă în piese pentru orgă care, luate separat, seamănă cu una dintre variațiunile din *coralul partită*.
- *Coralul motet* (ger. *Choralmotette*)⁴ – o lucrare vocală polifonică având două sau mai multe părți, bazate pe un coral german. În secolul al XVI-lea, acest gen a fost cel mai prolific dintre toate genurile de coral; cu toate că se putea cânta *a cappella*, instrumentele erau folosite frecvent pentru a sublinia sau pentru a înlocui una sau mai multe secțiuni vocale. Eclipsat în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea de către *coralul concertant*, *coralul motet* a trăit o adevărată renaștere în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea și în secolul XX, în forma lui *a cappella*.

Coralul reflectă, așadar, o varietate de stiluri muzicale, pornind de la *cantus firmus*-ul medieval și cântecele meistersingerilor de secol XVI, până la liedul epocii baroce acompaniat de *continuo*. Într-un sens mai larg, coralul se poate referi la două tipuri de cântări corale religioase: (1) *cantus coralis* – cântul liturgic

¹ Robert Marshall; Robin Leaver, „Chorale mass”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05657>, accesat la 9 octombrie 2018.

² Robert Marshall, „Chorale variations”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05665>, accesat la 9 octombrie 2018.

³ Peter Williams; Robin Leaver, „Figured chorale”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.09624>, accesat la 9 octombrie 2018.

⁴ Robert Marshall, „Chorale motet (ger. *Choralmotette*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05659>, accesat la 9 octombrie 2018.

Romano-catolic; (2) imnurile lutherane din tradiția german-evanghelică. Structura pe fraze a coralelor este de regulă forma de bar (AAB). În acord cu structura poetică a textului, doar câteva dintre ele folosesc metrica obișnuită cu durate lungi și scurte, în schimb mare parte utilizează o varietate largă de subîmpărțiri metrice.

De regulă s-au profilat două tipuri de mișcări ritmice în corale. Primul constă din ritmuri antrenante, având tipare regulate construite în principal din pătrimi și câteva durate mai ample, în special pe final de frază, numit *coralul izaritmic*. Este tipic secolului al XVIII-lea și de cele mai multe ori este asociat cu armonizarea coralelor făcută de Johann Sebastian Bach. Cel de-al doilea stil de corale este cunoscut sub numele de *coral ritmic*, constând mai mult din formule ritmice neregulate și sincopate, tipic perioadei reformei de secol XVI, unde nu exista acompaniament. Geniul lui Bach a constat nu atât în compunerea de noi imnuri, cât în armonizarea cântărilor bisericesti care deja existau. El a folosit din plin coralul în cantatele sale și în pasiuni, armonizând majoritatea melodiilor pe patru voci, pentru a fi cântate de coruri profesionale. Câteva dintre armonizările sale se regăsesc în cărțile de imnuri de azi, fie în varianta originală, fie simplificate, pentru uzul congregațional.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

Volume

- BAINTON, Roland Herbert**, *Luther – omul și reformatorul: o biografie*, Editura Casa Cărții, Oradea, 2017
- BRAUER, James**, *Luther's Hymn Melodies, Style and form for a Royal Priesthood*, Concordia Seminary Press, City of Saint Paul, Minnesota, 2016
- FEBVRE, Lucien**, *Martin Luther, un destin*, trad. Maria Pavel, pref. Robert Mandou, Editura Corint, București, 2001
- LUTHER, Martin**, *Scrieri*, vol. I, II, III, trad. Petru Forna, Editura Logos, Cluj, 2003
- LUTHER, Martin**, *Selections from his writings*, Edited by John Dillenberger, New York, London, Toronto, Sydney, Anchor Press Doubleday, 1961
- OȚELEA, Andrei**, *Renașterea și Reforma*, Editura Științifică, București, 1968
- SPROUL, R. C., NICHOLS, Stephen**, *Moștenirea lui Luther*, Editura Scriptorum, Oradea, 2018

Reviste

- POP, Claudia**, *Martin Luther – eroul preot. Coralul protestant*, în: *Sesiuni de comunicări științifice*, Editura Universității „Transilvania”, Brașov, 2007
- POP, Claudia**, *Martin Luther and the Protestant Choral*, în: *Studia Musica*, 1/2010, Cluj University Press, 2010

Articole on-line

- BUSZIN, Walter; LUTHER, Martin**, „Luther on music”, în: *The Musical Quarterly*, Vol. 32, No. 1 (Jan., 1946), pp. 80-97, Oxford University Press, <https://www.jstor.org/stable/739566>
- LEAVER, Robin**, „Lutherans and Plainsong”, în: *The Musical Times*, Vol. 114, No. 1566 (Aug., 1973), pp. 795-796, Musical Times Publications Ltd, <http://www.jstor.org/stable/957567>
- LEAVER, Robin**, „Lutheran church music”, <http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/46760>
- LEAVER, Robin**, „Martin Luther”, <http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/17219>
- LEHMANN-HAUPT, Hellmut**, „Johannes Gutenberg”, <https://www.britannica.com/biography/Johannes-Gutenberg>
- LOEWE, Andreas**, „Musica est optimum: Martin Luther’s theory of music”, în: *Music & Letters*, Vol. 94, No. 4 (november 2013), pp. 573-605, Oxford University Press, <https://www.jstor.org/stable/24547377>
- MARSHALL, Robert**, „Chorale cantata (ger. *Choralkantate*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05653>
- MARSHALL, Robert**, „Chorale concerto [chorale concertato] (ger. *Choralkonzert*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05658>
- MARSHALL, Robert**, „Chorale fantasia (ger. *Choralfantasie*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05655>
- MARSHALL, Robert**, „Chorale fugue [chorale fughetta] (ger. *Choralfuge*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05656>
- MARSHALL, Robert**, „Chorale monody”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05654>,
- MARSHALL, Robert**, „Chorale motet (ger. *Choralmotette*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05659>,
- MARSHALL, Robert**, „Chorale partita”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05660>,
- MARSHALL, Robert**, „Chorale prelude (ger. *Choralvorspiel*)”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05661>,
- MARSHALL, Robert**, „Chorale ricercare”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05662>,
- MARSHALL, Robert**, „Chorale variations”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05665>,
- MARSHALL, Robert**, „Luther, Bach, and the Early Reformation Chorale”, *The Kessler Reformation Lecture Pitts Theology Library*, Atlanta, 1995, <http://pitts.emory.edu/collections/digitalcollections/lectures/marsh-kessler1.cfm>
- MARSHALL, Robert**, „Organ chorale”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.20432>,
- MARSHALL, Robert; LEAVER, Robin**, „Chorale”, <http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/05652>
- MARSHALL, Robert; LEAVER, Robin**, „Chorale mass”, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.05657>
- MARSHALL, Robert; LEAVER, Robin**, „Chorale settings”,

- <http://www.oxfordmusiconline.com/subscriber/article/grove/music/05663>
- SHARP, G. B.**, „The Fathers of Lutheran Music. 1: Johann Walter“, in: *The Musical Times*, Vol. 112, No. 1545 (Dec., 1971), pp. 1160-1161+1063, Musical Times Publications Ltd, <http://www.jstor.org/stable/954912>
- SHARP, G. B.**, „The Fathers of Lutheran Music. 2: Michael Praetorius (1571-1621)“, in: *The Musical Times*, Vol. 112, No. 1546 (Dec., 1971), pp. 1159-1162, Musical Times Publications Ltd, <http://www.jstor.org/stable/954773>
- WILLIAMS, Peter; LEAVER, Robin**, „Figured chorale“, <https://doi.org/10.1093/gmo/9781561592630.article.09624>
- WILSON, Archibald**, „The Melodies of Luther's Hymns“, in: *The Musical Times*, Vol. 55, No. 857 (Jul. 1, 1914), pp. 448-450, Musical Times Publications Ltd, <http://www.jstor.org/stable/907753>